

АНАТОЛІЙ ПАНАСОВИЧ ЗАГНІТКО*
Донецький національний університет імені Василя Стуса
Вінниця, Україна

**ТЕОРІЯ МОРФОЛОГІЧНИХ СИСТЕМ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ:
МОДИФІКАЦІЇ І ТРАНСФОРМАЦІЇ
(ЗІСТАВНИЙ АСПЕКТ)****

Морфологическим системам славянских языков свойственна общность. Внутричастечная структурированность имеет существенные отличия в функционально-семантическом, в линейно-позиционном, в формально-структурном измерениях (морфологическое число имени существительного, морфологическая категория рода и морфологическая категория падежа и др.). Внутренняя упорядоченность субстантивной категориальности, тенденции внутри- и междукласsemных трансформаций, модификаций, транспозиций, закономерности функциональных, позиционных, семантических и морфологических трансформаций отражают общее и различное в морфологическом строе славянских языков.

Ключевые слова: субстантивно-морфологические категории числа, рода, падежа, модификация морфологической категории, трансформация субстантивно-морфологической категории

1. Сучасні морфологічні системи слов'янських мов мають відносний та абсолютний виміри стійкості, власний внутрішньо- і зовнішньопарадигмальний, внутрішньо- і зовнішньосинтагмальний виміри, їм властиві особливі різновиди внутрішньої та зовнішньої взаємодії, взаємодія та ін., а також внутрішня структурованість із послідовним диференціюванням сильних і слабких сфер реалізації – ядра, напівпериферії та периферії. Дослідження морфологічних систем слов'янських мов має історичну тяглість із різними часовими зрізами її студіювання. Навіть побіжний огляд аналізу морфологічних систем слов'янських мов становитиме значну за обсягом працю. З-поміж найбільших фундаторів теорії

---

* a.zagnitko@donnu.edu.ua

** Дослідження виконано в рамках програми фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки України (проект № 0115U000088 „Комунікативно-прагматична і дискурсивно-граматична лінгвоперсоналогія: структурування мовної особистості та її комп'ютерне моделювання”).

морфологічних категорій окремих слов'янських мов потрібно назвати таких науковців як: І. Вихованець (1988) [українська], М. Ломоносов (1952), О. Востоков (1835), І. Бодуен де Куртене (1963_{/1}), В. Виноградов (1986), О. Бондарко (2001), І. Милославський (2011), Й. Мучник (1971), В. Никитевич (1963), В. Храковський (2002) [російська], О. Потебня (1958_{/1,2}; 1968_{/3}; 1977_{/4}) [українська та російська], З. Клеменсевич (1947), Р. Гжегорчикова (2007: 47–101) [польська], В. Матезіус (2010: 71–101), Й. Вахек (1967: 524–534) [чеська] та ін. Не менш актуальними постають контрастивно-граматичні студіювання слов'янських морфологічних систем: П. Піпер (2005) [сербська і російська], Л. Пісарек (1985) [польська й російська], Л. Попович (2012), М. Іванович (2007; 2016) [сербська та українська], О. Ісаченко (1965: 12–45), М. Конюшкевич (2008_{/1}; 2010/2; 2010_{/3}) [білоруська й російська] та ін. Активними є також дослідження загальної типології морфологічних систем із активним залученням матеріалу однієї чи декількох різних слов'янських мов: А. Загнітко (2011), Ю. Степанов (1981), В. Плунгян (2003; 2011), О. Мельчук (1997_{/1}; 1998_{/2}; 2000_{/3}; 2001_{/4}; 2006_{/5}) та ін.

2. Актуальним постає дослідження загальної типології іменниково-морфологічних категорій, зокрема морфологічних категорій числа і морфологічної категорії роду з визначенням особливостей їх еволюції, встановленням їх одно- і/або різноструктурності в різних слов'янських мовах. Необхідним є також встановлення функційно-парадигмальної співмірності і/чи неспівмірності окремих форм іменниково-морфологічних категорій числа й роду, визначення основних тенденцій внутрішньо- і міжкатегорійних модифікацій і трансформацій. Студіювання в основному заторкує аналіз іменниково-морфологічного числа в різних слов'янських мовах і, певною мірою, іменниково-морфологічні категорії роду та відмінка.

3. У дослідженнях морфологічних систем слов'янських мов тією чи тією мірою вирізнявано декілька етапних моментів, з-поміж яких можна наголосити на дотримуванні класичного розуміння морфологічної традиції (М. Смотрицький (1979) В. Караджич, Й. Крижанич (1859) та ін.), поступовий відхід від абсолютизації співвідношення категорійних класів з їх тлумаченням у грецьких та латинських граматиках, обґрунтуванням власне морфологічних категорій з опертям на особливості слов'янських мов, з'ясуванням статусу структурних підкатегорій та ін.

Категорія в широкому сенсі – відносно узагальнене філософське поняття, що виражає істотні, узагальнені властивості та відношення явищ дійсності, відношення однієї з форм буття або ж одного з його основних відношень: часу, руху, закономірності, простору, причинності, сутності та ін. (Жеребило 2010: 142). Категорія постає однією з пізнавальних форм мислення, що сприяє узагальненню досвіду, його класифікації, а

в лінгвістиці категорію розглядають як «розряд, групу, ранг предметів, понять, осіб чи явищ, об'єднаних спільністю певних ознак (Там само: 142). У силу цього морфологічну категорію можна розглядати як найкрупніший розряд слів, об'єднаних однаковими формами вираження морфологічних значень, пор., наприклад, частиномовні класи (класами) іменника, дієслова. Водночас морфологічна категорія застосовувана й щодо узагальненої характеристики внутрішньокласемного угруповання слів, що постає через співвідношення словоформ (категорія морфологічного роду іменників, морфологічна категорія числа іменників) або ж через протиставлення форм того самого слова: морфологічна категорія відмінка іменника, морфологічна категорія часу дієслова і под. Усім слов'янським мовам притаманні міжкласемні транспозиції (субстантивация, ад'єктивация і под.), внутрішньокласемні трансформації (синтаксичного, морфологічного і семантичного статусу (Загнітко 2016: 23–41)). Покажемо є розширення складу прислівників, сполучників, прийменників, часток за рахунок відповідних міжкласемних транспозицій – лінійно-позиційних, позиційно-семантичних, функційно-семантичних (Загнітко 2007: 7–25), пор.: *Опольчик, нічого не розуміючи, вилупив очі і, ніби прив'язаний невидимою лінвою до того місця, де я його покинув, пішов колом на вулицю* (Андріяшик 1983: 201) – лінійно-позиційна; *Темні кільця довкола очей, зачіска **каре*** (Дереш 2005: 107) – позиційно-семантична і под.

Морфологічна категорія охоплює більш загальне значення щодо її складників. Так, морфологічна категорія роду іменників реалізує узагальнене значення роду, а її складники – морфологічний чоловічий рід, морфологічний жіночий рід, морфологічний середній рід – частковий вияв категорійності, пор. диференціацію за родами: укр. *хлопець, юнак* – чол. р. / *дівчина, жінка* – жін. р. / *маля* / *немовля* – середн. р.; біл. *хлопец, юнак* / *дзяўчына, жанчына* / *немаўля* / рос. *парень, юноша* / *девушка, женщина* / *малыш, младенец*; форми часу: укр. *був йшов, був співав* – давномин. час / *йшов, співав* – мин. час / *йду, співав* – теперішн. час / *буду йти* ↔ *йти* / *буду співати* ↔ *співати* – майбутній час; біл. *ішоў, спяваў* / *іду, спяваў* / *буду ісці* / *буду спяваць*; рос. *шел, шел* / *иду, пою* / *буду идти* / *буду петь*.

Морфологічним категоріям властиве афіксальне вираження відповідних морфологічних значень належать також і ті, які мають регулярним афіксальне вираження морфологічних значень: а) суфіксація (пор., наприклад, видову опозицію: укр. *дочита́ти, переспіва́ти* (док. вид) – *дочита́ють, переспіва́ють* (недок. вид); біл. *дачытаць, пераспяваць* – *дачытваць, перапяваць*; рос. *дочита́ть, перепе́ть* – *дочита́вать, перепева́ть*; б) префіксація (видова опозиція: укр. *нести* – *ви́нести*,

занести∅*перенести*∅*принести*∅біл. *не*∅*ці* – *вы*∅*в*∅*есці*, *занесці*∅*перанесці*, *прывнесці*; рос. *нести*∅ *вы*∅*в*∅*ести*, *занести*∅*перенести*∅*принести*∅ в) нуль-афіксація (комбінація з двох афіксів (відсутність афікса в одній зі словоформ: укр. *верба*∅*зима*∅ *верб*, *зим*; біл. *вярба*∅*зіма*∅ *верб*, *зім*; рос. *верба*, *зима*∅ *верб*, *зим*).

4. Розглядаючи особливості морфологічних значень (інколи їх аналізують у загальній множині граматичних), звертають увагу на їх відмінностях від лексичних. Для І. Мельчука лексичні значення мають чотири основні властивості: 1) універсальність (жодна мова не може обійтися без них і вони становлять абсолютну більшість, охоплюючи майже 100 % у кожній мові); 2) утворення відкритої множини (триває процес постійного поповнення і втрати окремих, що істотно не впливає на специфіку самої мови, її типологічні вияви); 3) зв'язок із позамовною об'єктивною дійсністю – прямо чи опосередковано (позначають реальні предмети, явища, властивості, процеси та ін.); 4) неможливість абсолютної систематизації та структуризації (Мельчук 1997: 21).

Морфологічні ж значення у порівнянні з лексичними мають принципово інші диференційні ознаки: 1) неуніверсальність (будь-яка мова може обійтися без них); 2) формують закриту множину (зміна морфологічних значень охоплює значний часовий відрізок – з'ява таких значень чи редукція заторкують граматичний лад мови); 3) їх зв'язок із позамовною об'єктивною дійсністю постає відносним, оскільки морфологічні значення групують і класифікують лексичні значення, упорядковують їх зв'язок у мовленнєвій стихії. Останнє підтверджує тезу про вторинний порядок морфологічних значень, їх ґрунтуванні на закономірностях концептуалізації світу; 4) мають високий рівень структурування, утворюють цілісні множини (Там само: 21). Підтвердженням цього постає вияв форми іменникової 'множини' в системі з формою 'однини' в усіх слов'янських мовах, пор., наприклад: укр. *груд*∅*на*, *ба*∅*тько*, *ст*∅*іл*, *дуб*, *студе*∅*нт* / *ба*∅*тьки*∅*сто*∅*ли*∅*дуби*∅*студе*∅*нти*; чесь. *ž*∅*ě*∅*na*, *o*∅*č*∅*es*, *st*∅*ů*∅*l*, *du*∅*b*, *stu*∅*d*∅*e*∅*nt* / *ž*∅*e*∅*by*, *o*∅*č*∅*i*, *sto*∅*l*∅*y*, *du*∅*b*∅*y*, *stu*∅*d*∅*e*∅*nt*; див. також болг. *бор*, *ку*∅*џ*∅*e*, *ма*∅*џ*∅*e* / *бор*∅*ове*, *ку*∅*џ*∅*e*∅*та*, *ма*∅*џ*∅*e*∅*та* та ін. Показовим у цьому розрізі є наявність у слов'янських мовах іменників *singularia tantum* і *pluralia tantum*. До перших здебільшого належать іменники зі збірним і речовинним значенням, пор.: укр. *мо*∅*ло*∅*д*∅*ь*, *сні*∅*г*, *ск*∅*ло*, *мо*∅*ло*∅*ко*∅*со*∅*ло*∅*да*, *лю*∅*бо*∅*в*∅*ь*; біл. *мо*∅*л*∅*о*∅*д*∅*з*∅*ь*, *сне*∅*г*, *ш*∅*к*∅*ло*, *ма*∅*ла*∅*ко*∅*са*∅*ло*∅*да*, *лю*∅*бо*∅*в*∅*ь*; рос. *мо*∅*ло*∅*д*∅*џ*∅*ь*, *сне*∅*г*, *сте*∅*кло*∅*мо*∅*ло*∅*ко*∅*со*∅*ло*∅*да*, *лю*∅*бо*∅*в*∅*ь*; чеськ. *ml*∅*a*∅*d*∅*e*∅*ž*, *sn*∅*ě*, *sk*∅*lo*, *ml*∅*é*∅*ko*, *sl*∅*á*∅*ma*, *l*∅*á*∅*s*∅*ka*, а до *pluralia tantum* потрібно віднести предмети, що складаються з двох парних і більше частин (укр. *шт*∅*ани*∅, *оку*∅*ля*∅*ри*; рос. *б*∅*р*∅*ю*∅*ки*, *о*∅*ч*∅*к*∅*и*; чесь. *ka*∅*č*∅*oty*, *br*∅*y*∅*le*), абстраговані процесуальні дії, трудові й побутові обряди, часові проміжки (укр. *ка*∅*ні*∅*у*∅*ли*, *і*∅*мени*∅*ди*, *гр*∅*і*∅*в*∅*д*∅*ж*∅*и*, *ви*∅*с*∅*в*∅*к*∅*и*; рос. *ка*∅*ни*∅*ду*∅*лы*, *и*∅*мени*∅*ды*, *гр*∅*о*∅*в*∅*ж*∅*и*, *о*∅*б*∅*р*∅*уд*∅*и*; чесь. *pr*∅*á*∅*z*∅*d*∅*n*∅*in*∅*y*, *j*∅*m*∅*e*∅*d*∅*in*∅*y*, *kv*∅*a*∅*č*∅*n*∅*ice*, *o*∅*b*∅*r*∅*ud*∅*y*).

В окремих слов'янських мовах іменники *singularia tantum* можуть набувати форм множини, наприклад, українська, чеська та ін., але в цьому разі активується взаємодія морфологічного і лексичного значень, пор. чесь. *novina* (новина) і *noviny* (газета), *železo* (залізо) і *železa* (кайдани, пор. також укр. *залізки*, розм.: *Люди у чорному? – Гра кладе залізки і дивийся на Чета. – Що за люди?* (Івченко 2016: 141)). Здебільшого для кожної зі слов'янських мов притаманне специфічне використання таких іменників у формі множини, хоча тривала мовносоціумна традиція сформувала в чомусь спільні функційно-семантичні модифікації: укр. *води* – сорти (мінеральні *води* (Досить часто мінеральні *води* насичують вуглекислим газом для тривалішого зберігання (Ярошенко 2010: 78)), ітеративність, значна кількість (весняні *води* (Підмет городу – пониззя, де сіють коноплі, – аж вилискує: земля ще не встигла всотати весняні *води* (Доломан 1989: 44); оливи – сорти і марки (автомобільні оливи), сніги – простори й кількість (просіягалися сніги настали зимові сніги) рос. подібне: *воды*, *масла* *снега* *Мы являемся экспертами по автомобильным маслам и смазочным материалам* (Известия. – 2007. – 17.06); *Позади большие снега зимы, впереди май – месяц первоцветов-подснежников и радостных лесных концертов птиц* (Узорова 2006: 72)).

За наявності ядрово типологічної спільності іменниково-морфологічної категорії числа в усіх слов'янських мовах із послідовним виявом словозмінної площини та облігаторного характеру лексико-морфологічних розрядів іменників *singularia tantum* та іменників *pluralia tantum* у кожній з них категоризаційне квантифікування предметів, явищ і реалій об'єктивного світу, що постає синкретизованим із родовою диференціацією, в кожній слов'янській мові, має власні закономірності, пор., наприклад, чесь. *játra*, *rodidla*, *hořsle*, *šafy* – множина, але укр. *печіюка*, *повишло*, *скрибка*, *плахтя* – однина, подібно рос. *печень*, *повишло*, *скрибка*, *плахть*; чесь. *ořoj/ořoje*, *dříví*, *kořpařka/kořpařku* – однина, але укр. *курапти*, *грови*, *гойдальки* – множина, подібно рос. *курапты*, *гровакачели*.

Категорія іменниково-морфологічного числа у слов'янських мовах становить одну із найбільш послідовно виявлюваних у спорідненості й близькості, хоча її афіксальна реалізація лише в окремих структурних частинах може набувати ознак ідентичності. Для української мови регулярним вираженням категорійної однини є множинна флексій зразка *-ø*, *-a* (-я), *-o*, *-e* (-є), *-и*: *дубø*, *хлобецьø*, *вербаøжураøбатько*, *овєро*, *селоøморє*, *поде*; *мади*; подібно в біл. *збраяносецø*, *мецьø*, *хлобецø*, *вярбаøбацька*, *воєра*, *мора*, *сялоøпобе*, де розширеним є діапазон закінчення *-a*; рос. *-ø*, *-a* (-я), *-o*, *-e*: *дубø*, *оружиеносецø*, *отецø*, *хлобецø*; *вербаøовєро*, *селоøморє*, *побе*. В українській мові в множині сукупність флексій містить лише два інваріанти: укр. *-и* (-і), *-а* (-я): *дубиøверби*, *джурди*, *батькиøматеріøхлопці*, *озєра*, *себи*, *моряøполяøпор*. у біл. *дубыøхлодцы*, *вярбы*, *збраяносы*,

бацькі, маїці, возеіра, сеіла, мораі, поля. Рос. вербы, дубы, отци, хлобцы, маіери, слуги, озеіра, сеіла, моря. Поля. Усі слов'янські мови пройшли еволюційний шлях конвергенції відмінково-числових і відмінково-родових флексій, внаслідок чого їх кількість істотно зменшилася. Останнє зумовило різного зразка структурні модифікації – розширення функційного навантаження флексій (Журавлев 2004: 18–65; Загнітко 2011: 44–101).

5. Навіть побіжні спостереження за формальним вираженням категорійної однини й категорійної множини в усіх слов'янських мовах дають підстави стверджувати, що множинна флексія реалізації категорійної однини постає розмаїтішою й багатшою. Такий вияв аж ніяк не відбиває закріплення тих чи тих флексій за категорійною однією, оскільки у флексійній множині наявна омонімія зразка укр. -а (-я) – однина і *singularia tantum* / *pluralia tantum*: верба → солода / ворота, пор. також: біл. вярба → салода, але вароды, рос. вербаі ↔ солода / ворота. Подібне властиво і для флексійних реалізацій категорійної множини, де закінчення може поставати омонімним із закінченням іменників *pluralia tantum*: укр. -и (-і): верби, рубежі ↔ канікули, дріжджі, пор. також: біл. вярбы, рубяшы ↔ канікулы, дрожджы; рос. вербы, рубежи → канікулы, дрожджи. Такий вияв підтверджує тезу про відносну словозмінну суть морфологічної категорії іменникового числа, якій, з одного боку, властивий словозмінний вияв, а з другого, – очевидним постає її класифікаційно-обмежувальний характер. У твердженні про словозмінний статус категорії числа здебільшого наголошувало на: 1) двоелементності (протиставлення форм однини й множини); 2) вираженні позамовних відмінностей одиниці ↔ неединиці; 3) реалізації через відмінкові парадигми однини ↔ множини (ди.: (Русская 1980₁: 471)); 4) наявності різних флексій у вираженні тієї самої категорійної семантики, що мотивовано родовою диференціацією: укр. дуб → дуби → дубу (ові) → дуб → дубом → (на) дубі → дубе / парта → парти → парті → парту → → (на) парті → парто / межа → межі → межі → между → межю → (на) межі → мешо; рос. дуб → дуби → дубу → дуб → дубом → (на) дубе / парта → парты → парте → парту → партою → (на) парте / межа → межі → межі → между → межю → (на) межі. Сумарна кількість флексійного вираження категорійної однини чи категорійної множини не відбиває їх активного силового поля, а свідчить про відносну нейтралізацію формального вияву. Наголошення на тому, що іменники з кореляцією категорійних форм однини і категорійних форм множини охоплюють більшість чи основну масу іменників (Русская 1980₁: 472) не посилює аргументів. Переконливішим є вирізнення основних грамем числа, які «визначають кількісну характеристику об'єктів: 'один об'єкт' («однина») / 'більше одного об'єкта' («множина») або 'один об'єкт' / 'два об'єкти' / 'більше двох об'єктів' (Плунгян 2011: 209). Заувага про 'два об'єкти' є

істотною, оскільки категорійна двоїна збережена у словенській, верхньолужицькій та нижньолужицькій мовах, фрагментарно вона виявлювана в українській мові.

У сучасній українській літературній мові залишки форми двоїни відбито в цілій низці випадків, коли двоїну простежувано за специфікою флексії, відповідним наголосом іменника, особливостями чергування [z], [k],[x] → [z'], [c'], [c']: *дві руки* → *дві руц(в) обі руки* → (в) *обі р(у)ці*; *дві ноги* → *дві нозі*; *дві книжки* → *дві книж(к)и*; *дві хати* → *дві хат(и)*; *дві риби* → *дві риб(и)*; *дві квітки* → *дві квіт(к)и*; *дві доріжки* → *дві доріж(к)и*; *дві м'юхи* → *дві м'юс(и)*; *два слова* → *два слів(и)*; *два відрі* → *два відр(и)*; *два яблука* → *два яблук(и)*; *два вікна* → *два вікн(и)*; *два моря* → *два мор(и)*; *два колеса* → *два колес(и)*; *дві нор(и)* → *дві нор(и)*; *дві годив(и)* → *дві годив(и)*; *дві кози* → *дві коз(и)*; *дві дівч(и)ни* → *дві дівч(и)ни*; *дві баб(и)* → *дві баб(и)*; в (обидвох) *оч(а)х* → в (обидвох) *оц(у)*; в (обидвох) *вух(а)х* → у (обидвох) *в(у)ш(у)*; *два рукав(и)* → *два рукав(и)*; *два повод(и)* → *два повод(и)*; *двоє телят(и)* → *дві телят(и)*; *двоє поросят(и)* → *дві поросят(и)* ін. Інколи двоїна та множина мають різний наголос: *два бр(а)ти* (двоїна) – *всі бр(а)ти* (множина).

У польській мові двоїна репрезентована в окремих стійких висловах (прислів'ях, приказках та ін.): *Mądrej głowie dość dwie słowie* (двоїна); пор. також: *dwie niewieście, dwaj kmięcie*.

6. У морфологічних категоріях модифікація охоплює різноманітні регулярні і/чи нерегулярні синтагмальні й парадигмальні моделі реалізації відповідної семантики. До таких належать насамперед аналітичні синтаксичні слова-морфеми зразка *один, два, три* і под., що спільно з іменниковою флексією реалізують відповідне значення. Їх функційний вияв мотивований відповідними потребами комунікації і віднаходить пояснення у тих чи тих інтенціях: *В обслузі Чопиковаго кулемета, крім Петра, є ще один боєць* (Доломан 1989: 45); *Супутниками Євшана того росяного досвітку були Іскра, Циган та ще три бійці* (Андрусак 2004: 87); *З нашого взводу відбивали атаку лише п'ять бійців на чолі з помкомвзводом, якого легко «поранило» в ліву руку* (Дімаров 2009: 118); *Нам треба хоча б двадцять п'ять бійців. Бо там того когдла в кублі комендантському аж тридцяттеро* (Чернявський 1990: 97). Синтагмально-модифікаційну модель 'аналітична квантитативна слово-морфема + іменник' з функційним навантаженням реалізації відповідної числової семантики спостережувано в усіх слов'янських мовах. Це ж стосується і класифікаційного компонента іменниково-морфологічної категорії числа – іменників *singularia tantum* та іменників *pluralia tantum*, що має місце в усіх слов'янських мовах.

Сучасні слов'янські мови уніфікували іменниково-морфологічний простір категорійного числа, оскільки регулярним для всіх є протиставлення форм однини та множини, а регулярний вияв двоїни, наприклад,

у словенській мові здебільшого охоплює форми називного–знахідного й давального–орудного, а форма родового заступлена категорійною множиною (Кондрашов 1963: 213–220), пор. словен. чол. р.: *midva sva si stara prijatelja* – називний–знахідний; *bratoma, konjeta* – давальний–орудний; середн. р.: *mesti, pólji / mestoma, póljema*; жін. р.: *ribi, zémlji / riboma, zémljoma*. Втрата чи редукція іменникової двоїни у слов'янських мовах зачепила й інші частиномовні класи – дієслова (дієприкметники) та ін., що підтверджує високий узгоджувально-синтагмальний потенціал іменниково-категорійного числа.

Морфологічна категорія числа у своїй еволюції зазнала трансформації із триелементної (а в праїндоевропейській мові чотириелементної: однина ↔ двоїна ↔ троїна ↔ множина) у двоелементну. Підтвердженням про структурну трансформацію, трансформаційні перетворення мають на оці, з одного боку, залишки двоїни в більшості слов'янських мовах, а з другого, – збереження форм двоїни як регулярних і/чи напіврегулярних в окремих південнослов'янських мовах: словенській, верхньолужицькій та нижньолужицькій.

7. Активізація й поступове розширення класифікаційного характеру іменникового числа відбиває закономірності співвідношення абсолютно й відносного в мовній системі загалом і в системі іменниково-категорійного числа. Якщо в трансформаційно-еволюційних процесах аспектуально-темпоральної семантики вирішальну роль відіграла корелятивність і/чи некорелятивність статусного навантаження спостерігача й учасника¹ (пор., наприклад, фундаментальний аналіз різних поглядів у (Потебня 1958_{1/2}; Бондарко 2005), а також міркування О. Кравченка (1999: 3–12), М. Луценка (2003: 44–82), пор. (Загнітко 2014: 56–120)), то в трансформаційно-еволюційних перетвореннях категорії роду співвідношення абсолютного й відносного, коли абсолютні величини набувають відносного статусу. Цим мотивовано набуття класифікаційного статусу іменниковим родом та формуванням категорійної опозиції істот ↔ неістот, яка пронизує усю мовну систему (див., наприклад (Ельмслев 2006: 48–65), (Есперсен 1963: 263–284)), що мотивовано трансформацією категорії активності ↔ інактивності в індоєвропейській прамові, видозміною її граматичного ладу й новим статусом опозиції номінативного ↔ акузативного (Загнітко 2011: 651–672).

Іменниково-морфологічна категорія роду є результатом трансформації абсолютної класної диференціації в морфологічну категорію іменникового роду з послідовно окресленим семантичним ядром та суто

¹ У чомусь подібний статус спостерігача й учасника властивий і формам категорії стану з її внутрішнім структуруванням семантикою активності ↔ пасивності (Касевич 1988: 121–135).

структурною напівпериферією і периферією, У семантичному ядрі виявлено дію номінативної категорії статі (опозиція чоловічий рід ↔ жіночий рід) та номінативної категорії дорослості 'чоловічий рід ↔ жіночий рід' ↔ недорослості 'середній рід'. Свого часу О. Есперсен говорив про особливий поняттєвий середній рід, маючи на оці вираження через застосування такої форми відповідного поняття в різних мовах на зразок англ. *it rains*, нім. *es regnet*, лат. *det regner* (Есперсен 1963: 286–289), чим зауважив на специфічному функційному вияві морфологічних форм середнього роду та простежуючи експліцитну ↔ імпліцитну його реалізацію. Для В. Виноградова форма середнього роду іменників загалом набуває статусу певного пакувального засобу (1986: 101–115). Звуження силового навантаження морфологічного середнього роду зумовлено внутрішньокатегорійними модифікаціями, що мотивують розширення асоціативного узгодження, посилення з-поміж іменників нульової відміни морфологічного значення чоловічого й жіночого роду (*кіноурі, лекурі, картулі, давлурі, шиммі, мтиулурі, пульга, солхіно* – чол. р.; *бері, бері-бері, данге, мільдю, пантачі* – жін. р.).

У сучасних слов'янських мовах облігаторний характер має семантична мотивація морфологічних форм роду іменників лише номінативною категорією статі, номінативна ж категорія дорослості ↔ недорослості охоплює лише деякі слов'янські мови, зокрема словацьку, українську та ін. Її втрата в окремих слов'янських мовах – російській та інших мотивована низкою внутрішньо- і позамовних чинників. Водночас для окремих слов'янських властива активна взаємодія іменниково-морфологічної категорії роду з міжярусною категорією особи, пор., наприклад, польська та інші. В українській мові категорія особи в іменниково-парадигмальному просторі має нерегулярний вияв у формах давального відмінка, ширше репрезентована в польській та інших слов'янських мовах.

Соціомовне навантаження іменниково-морфологічної категорії роду зумовило низку модифікацій, з-поміж яких найпоказовішими є: 1) лінійно-позиційна морфологічних форм чоловічого роду в іменників – назв осіб на позначення фаху, посад, різних звань і ступенів (укр. *дери-ватолог, отоларинголог, стоматолої, хірург; декан, міністр, президент, ректор; генерал, майор; майстер спорту, доктор філософії, доктор наук*; подібно в білоруській, російській, сербській та інших мовах), коли значення роду відбито в синтагмальному компоненті: *Відомий пластичний хірург приймала пацієнтів лише щоп'ятниці* (Україна молода. – 2010. – 10.06)); 2) функційно-семантична морфологічних форм чоловічого роду в іменників – найменувань осіб, які реалізують функції узагальнення (*Зшивання нервів – надзвичайно важка річ, це знає кожний хірург* (Смолич 1956: 234), що має облігаторний вияв у відповідних формах категорійної множини.

8. У висновковій тезі потрібно наголосити на особливостях модифікацій, трансформацій і транспозицій у системі іменниково-морфологічних категорій. З-поміж модифікацій, трансформацій і транспозицій легко спостережуваними постають ті, вияв яких зумовлений еволюцією граматичного ладу. Не менш значущими є модифікацій, трансформацій і транспозицій визначувані внутрішньореченневими (лінійно-позиційні, позиційно-семантичні та ін.), внутрішньокатегорійною (функційно-позиційні, функційно-семантичні і под.), міжкатегорійною (функція генералізація та ін.), міжкласемною (адвербіалізація, препозиціоналізація та ін.) взаємодією. Внутрішньокатегорійні та міжкатегорійні трансформації в граматичному ладі згодом можуть набувати новітнього навантаження, що підтверджувало семантичною мотивованістю іменникового відмінювання родовою диференціацією. Перспективним є аналіз типологічних модифікацій, трансформацій і транспозицій у дієслівно-морфологічній системі зі встановленням активних / напівактивних / пасивних площин взаємодії та взаємовияву для майбутнього студіювання загального корпусу морфологічних категорій через реалізацію ними модифікацій, трансформацій і транспозицій.

ЛІТЕРАТУРА

- Андріяшик Р. *Люди зі страху : повість*. – Київ: Веселка, 1983. – 534 с.
- Андрусак М. *Брати вогню : історична проза*. – Коломия: Вік, 2004. – 621 с.
- Бодуэн де Куртенэ И.А. *Избранные труды по общему языкознанию: В 2-х т.* – Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1963. – Т. 1. – 363 с.; Т. 2. – 391 с.
- Бондарко А.В. *Теория морфологических категорий и аспектологические исследования*. – Москва: Языки славянских культур, 2005. – 624 с.
- Вахек И.К. *К проблеме письменного языка // Пражский лингвистический кружок : сб. статей*. – Москва: Прогресс, 1967. – С. 524–534.
- Виноградов В.В. *Русский язык. Грамматическое учение о слове*. – 3-е изд. – Москва: Высшая школа, 1986. – 639 с.
- Вихованець І.Р. *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. – Київ: Наукова думка, 1988. – 256 с.
- Востоков А.Х. *Русская грамматика*. – Изд. 2-е. – Санкт-Петербург: Изд-во И. Глазунова, 1835. – 408 с.
- Дегтярев В.И. *Категория числа в славянских языках : историко-семантическое исследование*. – Ростов н/Д: Изд-во Ростовского университета, 1982. – 319 с.
- Дереш Л. *Трохи п'ятми : повість*. – Харків: Фоліо, 2007. – 255 с.
- Дімаров А. *На коні й під конем : повість*. – Харків: Фоліо, 2009. – 319 с.
- Долман Є. *Вибрані твори : повість*. – Київ: Довіра, 1989. – 509 с.
- Ельмслев Л. *Пролегомени к теории языка*. – Москва: КомКнига, 2006. – 248 с.
- Есперсен О. *Философия грамматики*. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1958. – 398 с.

- Жеребило Т.В. *Словарь лингвистических терминов*. – Изд. 5-е, испр. и доп. – На- зрань: Изд-во ООО «Пилигрим», 2010. – 486 с.
- Журавлев В.К. *Диахроническая морфология*. – Изд. 2-е. Москва: УРСС, 2004. – 208 с.
- Загнітко А.П., Данилюк І.Г., Ситар Г.В., Щукіна І.А. *Словник українських при- менників*. – Донецьк: ТОВ ВКФ „БАО”, 2007. – 416 с.
- Загнітко А.П. *Теоретична граматики української мови*. Морфологія. Синтаксис. – Донецьк: «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.
- Загнітко А. *Теорія граматики і тексту*. – Донецьк: Ноулідж (донецьке відділен- ня), 2014. – 480 с.
- Загнітко А. Рівні та ступені міжчастиномовних транспозицій // *Rossica Olomoucensia*. – Vol. LV: *Časopis pro ruskou a slovanskou filologii*. – Num. 1. – Olomouc, 2016. – S. 23–41.
- Ивановић М. *Прелазности у украјинском језику: функционални аспекти*. – Београд: Задужбина Адрејевић, 2007. – 120 с.
- Ивановић М. *Акционалности – семантика и форма: у савременом украјинском и српском језику*. – Београд: Филолошки факултет Универзитета, 2016. – 257 с.
- Исаченко А.В. *Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словац- ким*. – I: Морфология. – Братислава: Изд-во Словацкой академии наук, 1965. – 388 с.
- Івченко М. *Огісея найкращого сицика республіки*. – Київ: Темпора, 2016. – 564 с.
- Канюшкевич, М.І. *Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжы- ваньня*. Матэрыялы да слоўніка : [У 3 ч.]. – Ч. 1 : Дыяпазон А–Л. – Гродна : ГрДУ, 2008. – 492 с.; Ч. 2 : Дыяпазон М–П. – Гродна : ГрДУ, 2010. – 619 с.; Ч. 3 : Дыяпазон Р–Я. – Гродна : ГрДУ, 2010. – 535 с
- Касевич В.Б. *Семантика. Синтаксис. Морфология*. – Москва: Наука, 1988. – 312 с.
- Кондрашов И.А. *Славянские языки*. – Москва: Издательство иностранной лите- ратуры, 1963. – 340 с.
- Кравченко А.В. *Классификация знаков и проблема взаимосвязи языка и знания // Вопросы языкознания*. – 1999. – № 6. – С. 3–12.
- Крижаніч Ј. *Граматишно изказанје об руском језику*. – Москва: Унив. тип., 1859. – 284 с. разд. паг.; табл.
- Ломоносов М.В. *Российская грамматика* // Полн. собр. соч. – Москва; Ленинг- рад: Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 7. – С. 380–579.
- Луценко Н.А. *Грамматические категории в системе и узусе (глагол и имя)*. – До- нецк: Издательство Донецкого университета, 2003. – 199 с.
- Маньков А.Е. *Происхождение и эволюция грамматического рода в индоевро- пейских языках: дис. канд. филол. наук; специальность 10.02.20: сравни- тельно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание*. – Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2004. – 169 с. (<http://www.dissercat.com/content/proiskhozhdenie-i-evolyutsiya-kategorii-roda-v-indoeuropeiskikh-yazykakh>)
- Маслов Ю.С. *Грамматика болгарского языка*. – Москва: Высшая школа, 1981. – 407 с.

- Матезиус В. *Избранные труды по языкознанию*. – Москва: УРСС, 2010. – 232 с.
- Мельчук И.А. *Курс общей морфологии*. – Т. 1 / Перев. с франц. Н.Н. Перцовой и Е.Н. Савиной. – Москва – Вена: Языки русской культуры, Венский славистический альманах, Издательская группа «Прогресс», 1997. – 416 с.; Т. 2. – 1998. – 544 с.; Т. 3. – 2000. – 368 с.; Т. 4. – 2001. – 580 с.; Т. 5. – 2006. – 542 с.
- Милославский И.Г. *Морфологические категории современного русского языка*. – Москва: Либроком, 2011. – 256 с.
- Мистрик Й. *Грамматика словацкого языка*. – Bratislava: Slovatskoje pedagog. Izd-vo, 1985. – 182 с.
- Мучник И.П. *Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке*. – Москва: Наука, 1971. – 300 с.
- Никитевич В.М. *Грамматические категории в современном русском языке*. – Москва: Госпучпедгиз, 1963. – 245 с.
- Осадца М. *Грамматика русского языка / написав Михаил Осадца*. – Изд. 2-е, второй раз. – Во Львове: В печати Ин-та Ставропигийского, заведатель печати Ст. Гучковский, 1864. – VIII, 256 с.
- Пипер П. *Грамматика русского языка*. – Београд: Завет, 2005. – 336 с.
- Писарек Л. *Речевые действия и их реализация в русском языке в сопоставлении с польским*. – Вроцлав: Изд-во Вроцлавского ун-та, 1985. – 173 с.
- Плунгян В.А. *Общая морфология : Введение в проблематику*. – 2-е изд., испр. – Москва: Едиториал УРСС, 2003. – 384 с.
- Плунгян В.А. *Введение в грамматическую семантику. Грамматические значения и грамматические системы языков*. – Москва: Изд-во Российского гуманитарного университета, 2011. – 672 с.
- Поповић Љ. *Контрaстивна гpамaтикa српскoј и укpaјинскoј језикa: шaкcис и евидeнциjaлнoст*. Београд: САНУ, 2012. – 445 с.
- Потехня А.А. *Из записок по русской грамматике*. – Т. 1/2. – Москва: Учпедгиз, 1952. – 536 с.; Т. 3. – Москва: Просвещение, 1968. – 551 с.; Москва: Просвещение, 1977. – Т. 4. – Вып. 2. – 406 с.; Москва: 1985. – Вып. 1. – 319 с.
- Русская грамматика: В 2-х т.* – Т. 1: Фонетика, фонология, ударение, интонация, словообразование, морфология. – Москва: Наука, 1980. – 788 с.
- Смолич Ю. *Прекрасні катастрофи*. – Київ: Молодь, 1956. – 444 с.
- Смотрицкий М. *Грамматика слов'янська (1619)*. – Київ: Наукова думка, 1979. – 256 с.
- Степанов Ю.С. *Имена, предикаты, предложения : семиологическая грамматика*. – Москва: Наука, 1981. – 361 с.
- Узорова О.В., Нефёдова Е.А. *Диктанты и изложения по русскому языку : 1–4 классы*. – Москва: АСТ; Астрель, 2006. – 272 с.
- Україна молода: інформаційно-політична газета*. – 2010 – 2016 рр.
- Український національний лінгвістичний корпус // Режим доступу: http://unlc.icybcluster.org.ua/virt_unlc/ (10.06.2017).
- Храковский В.С., Володин А.П. *Семантика и типология императива. Русский императив*. – Москва: Едиториал УРСС, 2002. – 207 с.
- Чернявський Микита. *Вибрані твори*. – Київ: Дніпро, 1990. – 589 с.

- Ярошенко О.Г. *Хімія : підручник для 10 класу*. – Київ: Грамота, 2010. – 402 с.
- Grzegorzczukowa R. Kategorie słowotwórcze w perspektywie kognitywnej / R. Grzegorzczukowa, B.Szymanek // *Współczesny język polski*; (pod red. Jerzego Bartmińskiego). – Lublin: Wyd-wo UMCS, 2001. – S. 469–484.
- Grzegorzczukowa R. *Wstęp do językoznawstwa*. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007. – 209 s.
- Klemensiewicz Z. *Gramatyka współczesnej polszczyzny kulturalnej w zarysie*. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1947. – 179 s.

Anatolii Zahnitko

THEORY OF MORPHOLOGICAL SYSTEMS OF SLAVIC LANGUAGES:
MODIFICATIONS AND TRANSFORMATIONS
(CONTRASTIVE ASPECT)

Summary

Morphological systems of the Slavic languages have cognate relationships. Structuring within the parts of speech has significant differences in functional-semantic, linear-positional and formal-structural dimensions (morphological number of the noun, morphological category of gender, and morphological category of case, etc.). The internal ordering of categories of the noun, the tendencies of intra- and between classemes transformations, modifications, transpositions, patterns of functional, positional, semantic, and morphological transformations reflect the common and different in morphological system of the Slavic languages.

Key words: morphological-noun categories of number, gender, case, modification of the morphological category, transformation of the noun-morphological category